

**FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING STILISTIK XUSUSIYATLARI:
KONNOTATSIYA VA EKSPRESSIVLIK O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK**

Nurmatova D.

Doktorant

O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti

Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya Ushbu maqolada frazeologik birliklarning stilistik ekspressivlik xususiyati, ularning emotsional, baholovchan va konnotativ jihatlari lingvistik jihatdan tahlil etiladi. Konnotatsiya, uning turlari va frazeologik birliklarning uslubiy xususiyatlari namoyon bo'lishidagi ahamiyatiga ta'rif beriladi. Maqolada, shuningdek, frazeologik vositalarning matndagi ta'sirchanlik darajasi, ularning funksional-stilistik imkoniyatlari, shuningdek, ekspressivlik vositasi sifatidagi o'rni aniqlanadi. Bu esa, o'z navbatida, tilning stilistik boyligini yanada chuqurroq anglashga, frazeologizmlarning kommunikativ va pragmatik xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *frazeostilistika, ekspressivlik, konnotatsiya, baholovchan, emotsional va ekspressiv konnotatsiya*

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarining nafaqat nominativ, balki ekspressiv, baholovchan va emotsional funksiyalarini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, frazeologik birliklar badiiy ifoda vositasi sifatida tilning boyligi va milliy mentalitetning ko'zgusi sifatida katta ahamiyatga ega. Ular nafaqat til egalarining kundalik muloqotda his-tuyg'ularini, munosabatini ifodalashda, balki adabiy matnlar, publitsistik hamda og'zaki nutq uslublarida muhim stilistik yuklama vazifasini bajaradi.

Frazeologizmlar tarkibida ifodalangan ekspressivlik, emotsionallik va konnotativ ma'no darajalari tahlili til birliklarining mazmuniy kengligini, ularning muloqotdagi ta'sirchanligini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Tilshunos olimlar, jumladan, Sh. Bally, V.V. Vinogradov, N.A. Lukyanova, B. Yo'ldoshev, G'. Rahmatullayev, A. Madvaliev va boshqalar frazeologik birliklarning stilistik vazifalarini, ularning emotsional va ekspressiv rangdorligini tadqiq etganlar. Ammo frazeologik birliklarning aynan ekspressivlik ifodasidagi roli, ya'ni ularning stilistik ahamiyati va kommunikativ jarayondagi baholoviy yuklamasi haqida hali yetarli darajada izchil tadqiqotlar olib borilmagan.

Asosiy qism

Frazeologik birliklar nafaqat til birliklari sifatida, balki kuchli ekspressiv vosita

sifatida ham e'tiborni tortadi. Ular matnga emotsional, obrazli va baholovchi tus berib, muallifning shaxsiy munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Tildagi ko'pgina frazeologik birliklar uchun ekspressiv-emotsional bo'yoqdorlik ajralmas hususiyat hisoblanadi, shu bilan birga, iboralarning asosiy qismi uslubiy jihatdan neytraldir. Chunki ular yordamida predmet yoki hodisa nomlanibgina qolmasdan, o'sha shaxs, predmet yoki hodisaga so'zlovchining shaxsiy munosabati ham ifodalanadi [Yo'ldoshev, 1998]. Shu o'rinda mashhur tilshunos Sharl Ballining stilistikaga bergan ta'rifini keltirish joiz bo'ladi: stilistika — bu til birliklari va nutqiy hodisalarning hissiy-ekspressiv jihatlarini o'rganadigan fan bo'lib, u tilning ifodaviy vositalar tizimini shakllantirishga xizmat qiluvchi omillarni tahlil qiladi [Balli, 1951]. Tilshunoslikning leksikologiya bo'limida o'rganiluvchi frazeologik birliklar ekspressiv hususiyatga ega ekanligi sababidan stilistika fani o'rganish obyekti ham hisoblanadilar.

Stilistika, garchi boshqa tomondan yondashsa-da, leksikologiyada o'rganiladigan ko'plab muammolarni tadqiq etadi. Bular — ma'no turlari, sinonimlik, lug'at tarkibining muloqot sohasi bo'yicha funksional-uslubiy farqlanishi va boshqa ba'zi masalalardir.

Stilistik tadqiqotda nutq fikr ifodasining tashqi shakli sifatida qoraladi. Fikrlar obyektiv, mantiqiy shaklda yoki turli darajadagi hissiy elementlar bilan ifodalanadi. Bu elementlar shaxsiy holat yoki ijtimoiy vaziyat ta'sirida yuzaga keladi. Natijada nutq doimo mantiqiy va hissiy komponentlarni o'zida uyg'unlashtiradi. Obyektiv borliqdagi nimaningdir ongdagi in'ikosi tushuncha bo'lgani holda, ongning obyektiv borliqdagi narsaga munosabati ham bor. Bu munosabat hurmat, hayratlanish, yumshoqlik, qo'pollik, yoqtirmaslik kabilardan iborat bo'ladi. [Arnold, 2012].

Agar o'quvchi so'zlarning konnotatsiyalari, tarixiy taraqqiyoti, zamirida yashiringan obrazlari va uslubiy xususiyatlaridan bexabar bo'lsa, u holda matnning katta qismi unga tushunarsiz bo'lib qoladi [Arnold, 1986].

A. V. Kunin ta'kidlashicha, frazeologizmlar har doim eshituvchi yoki o'quvchiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan bo'lib, ularning stilistik xususiyatlari semantik tuzilmasi va kontekst bilan chambarchas bog'liqdir. U frazeologizmlarning stilistik jihatdan belgilanganligini [neytral, adabiy, so'zlashuv, qo'pol, she'riy va boshqalar] ko'rsatadi va ularning ekspressiv imkoniyatlarini alohida qayd etadi [Kunin, 1996].

A. N. Arxangelskiy esa frazeologik birliklarning badiiy va publitsistik uslubdagi o'rnini yoritib, ular orqali muallifning emotsional kayfiyati, bahosi va obrazlilik darajasi aniqlanishini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, frazeologizmlar asarda nafaqat nomlash [nominal] vazifani, balki stilistik yuklama — muallif nutqining ohangini shakllantirish vazifasini ham bajaradi [Arkhangelskiy, 1984].

Bu fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, milliy til va madaniyatning o'ziga xos jihatlarini aks ettirgan frazeologizmlar matn stilistikasida muhim o'rin egallaydi. O'zbek tilshunosi B. Yo'ldoshev fikricha, frazeologizmlar muayyan emotsional va obrazli yuklamaga ega bo'lib, ular tilda inson ruhiyati, munosabati va bahosini ifodalashda faol xizmat qiladi. Muallif ta'kidlaganidek, frazeologizmlar faqatgina ma'lumot beruvchi emas, balki obrazli-estetik ekspressiyani ta'minlovchi vositadir [Yo'ldoshev, 2012].

Frazeostilistik tahlil doirasida rus tilshunoslari ham frazeologik birliklarning stilistik imkoniyatlarini chuqur o'rganganlar. Masalan, V. V. Vinogradov frazeologizmlarni emotsional ifoda, baholovchanlik va stilistik rang nuqtai nazaridan tahlil qilib, ularni stilistik jihatdan tayyor nutq birliklari deb ataydi. U frazeologizmlarning nutq obrazlilikini kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi [Vinogradov, 1947].

D. N. Shmelyov esa frazeologizmlarning sub'ektiv baho va emotsional reaksiyani ifodalashdagi rolga e'tibor qaratib, ular tilda milliy xarakter va tafakkurni aks ettiruvchi vosita sifatida shakllanganini qayd etadi [Shmelyov, 1977]. Shuningdek, S. E. Nikitina frazeologik birliklarni semantik yaxlitlik va stilistik markirovkalanganlik mezonlari orqali tahlil qilib, ularni badiiy nutqdagi ifodaviylik markazi deb ataydi [Nikitina, 1988]. Shunday qilib, frazeologizmlarning frazeostilistik funksiyasi shundaki, ular stilistik darajada emotsional, baholovchi va obrazli ta'sir ko'rsatadi. Aynan shu xususiyatlar ularni badiiy nutqda ayniqsa muhim vositaga aylantiradi.

L.I.Royzenzon o'z asarlarida frazeologizmlarning stilistik xususiyatlariga katta e'tibor qaratgan. U frazeologizmlar faqat nomlash [nominativ] vazifani emas, balki ularning tuzilishi, ma'nosi va qo'llanilish sohasiga bog'liq bo'lgan yaqqol ifodalangan stilistik rang-baranglikka ega ekanini ta'kidlaydi. Xususan, Rus frazeologiyasi [1977] nomli darsligida Royzenzon frazeologizmlar stilistik jihatdan neytral yoki bo'yoqdor bo'lishi mumkinligini, ular turli funksional uslublarga — so'zlashuv, badiiy, publitsistik va boshqa uslublarga oid bo'lishi mumkinligini aytadi. U frazeologizmlar orqali emotsional-baholovchi ma'lumot yetkazish va nutq ifodaliligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

FB larning semantik strukturasida ko'pincha konnotativ element ishtirok etadi. Bu element iboraning nominativ-mantiqiy ma'nosiga emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlik yuklaydi. Ammo ta'riflardan ekspressivlik FB larning kategorial xususiyati degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Frazeologik birliklar so'zlar orasidagi assotsiativ bog'lanish asosida shakllanadi. Demak so'zning konnotativ ma'nosi uchun berilgan ta'rifdan FB uchun ham foydalanish o'rinli.

Konnotatsiyani Arnold quyidagicha tavsiflaydi: soʻzlovchining ijtimoiy vaziyatga va mos funksional uslubga boʻlgan munosabati [*slay — kill*], predmetga boʻlgan ijobiy yoki salbiy bahosi [*clique — group*], his-tuygʻulari [*mummy — mother*] yoki ifodaning intensivlik darajasi [*adore — love*] haqidagi axborotni bildiruvchi maʼno. Konnotativ komponent majburiy emas, yaʼni baʼzi hollarda u umuman boʻlmasligi mumkin, yoki boʻlsa ham, uning mantiqiy [logik] maʼnoga nisbatan ulushi har xil boʻladi [Arnold, 1986]. Bu taʼrif ekspressivlik tushunchasiga berilgan taʼrifga juda oʻxshash.

Til birliklariga kinoya, tantanavorlik, hazil, inshonchsizlik, shubha kabi uslubiy nozikliklarni yuklovchi hodisani tilshunos olimlar “uslubiy boʻyoq”, “uslubiy tonallik”, “konnotatsiya” “emotsional-ekspressiv boʻyoqdorlik” va “konnotativ maʼno” atamalaridan foydalanilmoqda. Konnotatsiya atamasi ham turlicha talqin qilinmoqda.

Shu oʻrinda B.Yoʻldoshevning uslubiy maʼnoga bergan taʼrifini keltirib oʻtsak, Uslubiy maʼno – inson ongining ekspressiv-baholash faoliyati mahsuli boʻlib, soʻz va FB ning tushuncha ifodalash hususiyati bilan uzviy bogʻliqdir. Soʻz va iboraning denotativ hamda konnotativ maʼnolarga ega ekanligi ularning badiiy tasvirda asosiy vositalardan biri sifatidagi rolini belgilaydi... Shunday qilib bizningcha, konnotatsiya, uslubiy boʻyoqdor, uslubiy maʼno atamaları bir tushunchani, bir lisoniy hodisani ifodalaydi. Ularni maʼnodosh atamalar sifatida qoʻllash mumkin [B.Yoʻldoshev, 1998].

Tilshunoslikda konnotatsiya atamasi til birliklarining semantik tuzilmasida asosiy [denotativ] maʼnodan tashqari mavjud boʻlgan qoʻshimcha, koʻpincha subyektiv xarakterga ega boʻlgan maʼnolar tizimini anglatadi. Konnotatsiya, odatda, emotsional, baholovchi va ekspressiv semalardan iborat boʻlib, ular orqali tilshunoslikda mazmunning chuqur qatlamlari ochib beriladi. Sharl Balli tilning ekspressiv xususiyatlarini oʻrganishda konnotatsion maʼnoga alohida urgʻu bergan boʻlib, u konnotatsiyani til birliklarining subyektiv-estetik qiymatini belgilovchi vosita deb hisoblaydi [Balli, 1909].

Frazeologik birliklar tilning konnotativ va ekspressiv qatlamlarini eng yaqqol ifodalovchi vositalardan biridir. Ular tarkibidagi obrazlilik, stilistik ifoda kuchi va hissiy taʼsir frazeologizmlarni oddiy soʻzlardan keskin ajratib turadi. B. Yoʻldoshevning taʼkidlashicha, frazeologik birliklar inson tafakkurining, hissiyotining, baholash mezonlarining tilda ifodalanish shaklidir [Yoʻldoshev, 2008, 45-bet]. Bu fikr frazeologizmlarning nafaqat semantik, balki madaniy-badiiy yuklamasiga ham ega ekanligini koʻrsatadi.

Rus tilshunosligida ham bu holat chuqur oʻrganilgan. M. N. Kozenko frazeologik birliklardagi konnotatsion qatlamni “kommunikativ ekspressivlikning asosiy manbai” deb taʼriflaydi [Коженко, 2004]. Bu fikr frazeologizmlarning nutqdagi vazifasini

yanada kengroq kontekstda talqin qilish imkonini beradi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda til birliklarining ma'nosini o'rganishda konnotatsiya alohida semantik qatlam sifatida ajralib turadi. Konnotatsiya – bu til birligi bildirgan asosiy, denotativ ma'nodan tashqari, unga yuklangan hissiy, stilistik va baholovchi qo'shimcha ma'nolarning yig'indisidir [Balli, 1909]. Bu hodisa ayniqsa frazeologik birliklar tarkibida yorqin namoyon bo'ladi, chunki ular ko'pincha obrazli, emotsional va baholovchi funksiyani bajaradi.

Konnotatsiyaning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. **Emotsional konnotatsiya** – bu so'z yoki iboraning kishida uyg'otadigan hissiy reaksiyalari bilan bog'liq. Masalan, "*yuragi siqilmoq*" iborasi nafaqat jismoniy holatni, balki chuqur ruhiy kechinmalarni ham anglatadi.
2. **Baholovchi konnotatsiya** – bu til birligi orqali ifodalanuvchi shaxsiy munosabat yoki ijtimoiy baho. Masalan, "*qo'li egri*" salbiy baho bildiruvchi ibora bo'lsa, "*qo'li gul*" ijobiy baholashdir.
3. **Ekspressiv konnotatsiya** – bu obrazlilik va stilistik kuch bilan bog'liq bo'lib, estetik ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, "*bag'ri keng*" iborasi oddiy "yaxshi inson" degan so'zdan farqli o'laroq, kuchli ekspressivlik va obrazlilikni bildiradi.

Frazeologik birliklar o'z tabiatiga ko'ra konnotatsiyalangan birliklar bo'lib, ular tilning ekspressiv qatlamida alohida o'rin egallaydi. Bekmurod Yo'ldoshev bu borada quyidagicha fikr bildiradi: "Frazeologik birliklar inson tafakkuri va hissiyotining tilda aks etish shakli bo'lib, ular orqali xalq dunyoqarashi, madaniy tafakkuri ifodalanadi" [Yo'ldoshev, 2008, 45-bet].

Konnotatsiya va ekspressivlik o'rtasidagi uzviy aloqa aynan frazeologizmlar misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Frazeologizmlar semantik jihatdan murakkab, ko'p qatlamli birliklar bo'lib, ularda denotativ va konnotativ ma'nolar uyg'unlashgan. M. N. Kozenkoning ta'kidlashicha, konnotatsion qatlam frazeologik birliklarda kommunikativ ekspressivlikni kuchaytiruvchi asosiy manbadir [Коженко, 2004].

Masalan, "*burni osmon*" iborasi orqali faqatgina kibrli odam nazarda tutilmaydi, balki bu ibora orqali salbiy baho, tanqidiy munosabat va ijtimoiy norozilik ham ifodalanadi. Yoki "*boshi qotgan*" iborasi oddiy "ko'p o'yladi" degan ma'nodan tashqari holda, haddan ziyod ruhiy bosim va charchoq holatini ham bildiradi. Bu kabi iboralar tilga emotsional ta'sirchanlik, obrazlilik va xalqona badiiylilik baxsh etadi.

"*Ko'ngli keng*" iborasi nafaqat mehribon odamni anglatadi, balki u orqali insonning saxiyligi, bag'rikengligi va ezgulikka moyilligi obrazli, hissiy va baholovchi nuqtai nazardan ifodalanadi. Shuningdek, "*peshonaga yozilgan*" iborasi inson hayotiga oid falsafiy yondashuvni ifodalagan holda, diniy-madaniy konnotatsiyani ham o'zida

mujassamlashtiradi.

Xulosa

Frazeologik birliklar orqali tilning madaniy, estetik va baholovchi imkoniyatlari ochiladi. Ular milliy tafakkur va psixologiyaning ifoda vositasi bo'lib, har bir tildagi konnotativ imkoniyatlarni o'ziga xos tarzda namoyon etadi. Frazeologik birliklarda konnotatsiyalar ularning ekspressivlik hususiyatini namoyon etish uchun asos bo'lib hizmat qiluvchi semantik komponentlar hisoblanadi. Ekspressivlik esa o'z navbatida frazeologik birliklarning stilistik hususiyatidir. FB larning stilistik hususiyatlari va imkoniyatlari, ekspressivligi va ular zamiridagi konnotatsiyalarni tilshunoslikning frazeostilistika bo'limida o'rganiladi. Ular tilshunoslikda faqatgina stilistik yoki semantik tahlil ob'ekti bo'lib qolmasdan, balki madaniyatshunoslik, psixolingvistika va kommunikativ pragmatika doirasida ham o'rganilishi lozim bo'lgan muhim fenomenlardir. Demak, konnotatsiya va ekspressivlik frazeologik birliklarning asosiy semantik belgilari sifatida ularning til tizimidagi badiiy-estetik va kommunikativ imkoniyatlarini belgilaydi. Ular orqali nafaqat tilning emotsional ifoda kuchi, balki madaniy mentalitet va xalqning dunyoqarashi ham namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Арнольд, И. В. The English Word. Moskva "Высшая школа". 1986
2. Архангельский, А. Н. Стилистика русского языка. Москва: Просвещение. 1984
3. Bally, C. Traité de stylistique française. Genève: Georg. 1951
4. Irisqulov, M. Tilshunoslikka kirish. O'zDJTU. Darslik. Toshkent. 2008
5. Козенко, М. Н. Коннотация как фактор экспрессивности фразеологических единиц. Вестник Московского университета. Серия 9: Филология, 6, 2004. 34–40.
6. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка (3-е изд.) Dubna: Feniks. 1996
7. Nikitina, S. E. Frazeologizmy v sisteme stilisticheskikh sredstv. Moskva: Nauka. 1988
8. Shmelyov, D. N. Stilisticheskaya grammatika russkogo yazyka. Moskva: Nauka. 1977
9. Vinogradov, V. V. Russkiy yazyk: Grammaticheskoe uchenie o slove. Moskva–Leningrad: AN SSSR. 1947
10. Козенко, М. Н. Коннотация как фактор экспрессивности фразеологических единиц. Вестник Московского университета. Серия 9: Филология, 6, 2004. 34–40.
11. Royzenzon, L.I. Русская фразеология: Учеб. Пособие. 1977
12. Royzenzon, L.I. М-во высш. и сред. спец. образования. Самарк. гос. ун-т им. А. Навои. — Самарканд : Самарк. ун-т. 1977. 119 с.

13. Yoʻldoshev, B. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2008
14. Yoʻldoshev, B. Ekspressivlik va baholash kategoriyasi. Toshkent: Fan. 2012
15. Yoʻldoshev, B. Frazologik uslubiyat asoslari. Oʻquv qoʻllanma. Samarqand. SamDU. 1998